

איסור ברכה לבטלה וספק בברכת המזון

נועם אוחנה

ראשי פרקים:

- א. פתיחה והצגת השאלה
- ב. איסור ברכה לבטלה
- ג. עשה דוחה לא תעשה – גם בספק?
- ד. תירוץ רבי עקיבא איגר
- ה. ספק דאורייתא לחומרא - דאורייתא או דרבנן?
- ו. תירוצים נוספים

א. פתיחה והצגת השאלה

במקומות רבים בש"ס ובפוסקים מבואר שספק דאורייתא לחומרא וספק דרבנן לקולא (יבמות לא ע"א, ע"ז ז' ע"א, ועוד). כלל זה שייך הן במקרה שיש ספק במציאות והן כאשר המציאות לפנינו ידועה אך יש ספק מהי ההלכה - 'ספיקא דדינא'.

ככלל, כל הברכות השבח והנהנין הן מדרבנן מלבד ברכת המזון שחיובה מן התורה כדאיתא בברכות (כא ע"א):

"אמר רב יהודה: מנין לברכת המזון לאחריה מן התורה - שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת."

לאור הכלל שהבאנו שספק דאורייתא לחומרא פוסק מרן השו"ע (קפד, ד) נפק"מ לדינא:

"אכל ואינו יודע אם בירך ברכת המזון אם לאו, צריך לברך מן הספק מפני שהיא מן התורה."

בהלכות ברכות מצינו כלל נוסף - "ספק ברכות להקל" ומבאר ה'פני יהושע' (ברכות לה ע"א) שהמקור לכלל זה נובע מכך שאסור לאדם להחמיר ולברך כיון שנכנס לספק ברכה לבטלה. כלומר, בניגוד לכלל הרגיל ש'ספק דרבנן לקולא' בו מי שרוצה יכול להחמיר על עצמו, בהלכות ברכות אסור לאדם להחמיר על עצמו ולברך כיון שזו חומרא דאתי לידי קולא באיסור ברכה לבטלה.

נחלקו הראשונים האם איסור ברכה לבטלה הוא מדאורייתא או מדרבנן והנה יש לשאול לדעת הראשונים שסוברים שאיסורה מדאורייתא, מדוע במקרה שאדם מסתפק אם בירך ברכת המזון צריך לחזור ולברך? אמנם חיוב ברכת המזון מדאורייתא אך מאידך אם כבר בירך וחוזר ומברך שוב מספק עובר באיסור ברכה לבטלה ואם כן מאי חזית להחמיר בספק ברכת המזון ולא להחמיר בספק ברכה לבטלה?

במאמר זה נפתח בשיטות הראשונים ובפרט בשיטת הרמב"ם באיסור ברכה לבטלה, ובהמשך ננסה בעזה"י לתרץ את הקושיה שהצגנו לעיל.

ב. איסור ברכה לבטלה

מסוגיית הגמרא בתמורה (ד ע"א) עולה כי אדם המוציא שם שמים לבטלה עבר על מצוות עשה דאורייתא הנלמדת מהפסוק "את ה' אלהיך תירא" (דברים ו', יג).

הגמרא בברכות (לג ע"א) מוסיפה שבברכה לבטלה יש איסור נוסף:

"כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום 'לא תשא'."

ממקורות אלו נראה שאדם המברך ברכה לבטלה עובר בעשה ובלא תעשה. ובתשובת רב נטרונאי גאון אף הוסיף: "עובר משום לא תשא וחייב מלקות" (א"ח סימנים ב - ג).

תוס' (תוס' ד"ה 'הא רבי יהודה', ראש השנה לג.) דוחים הבנה זו וז"ל:

"...ומשום דמברך ברכה שאינה צריכה וקעבר משום 'בל תשא' - ליכא, דההיא דרשה דרבנן. דהא אמר בפרק מי שמתו (ברכות כא ע"א): ספק קרא אמת ויציב ספק לא קרא - חוזר וקורא; ולא אסרינן מספק משום 'לא תשא'. ומוציא שם שמים לבטלה, דאסרינן בפ"ק דתמורה (דף ד ע"א) מדכתיב 'את ה' אלהיך תירא' - הני מילי בלא ברכה."

תוספות סוברים שאיסור ברכה לבטלה שהגמרא בברכות למדה מהפסוק "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא" אינו אלא מדרבנן והלימוד מהפסוק הוא רק בדרך אסמכתא (ופשט הפסוק איירי בנשבע בשם ה' לשווא שעובר בלאו).

וכן טוענים שהאיסור על הוצאת שם ה' לבטלה שהגמרא בתמורה למדה מהפסוק "את ה' אלהיך תירא", מתייחס דווקא לאדם שמזכיר שם ה' באופן סתמי, אך אם הזכיר שם ה' בברכה, אע"פ שהיא לבטלה, לא עובר בעשה זה כיון שהזכיר שם שמים "בברכה, דרך שבח והודאה" (משנ"ב רט"ו, ס"ק כ).

בניגוד לדעת התוספות, מלשון הרמב"ם (ברכות א, טו) משמע שפסק שאיסור ברכה לבטלה הוא מדאורייתא:

"כל המברך ברכה שאינה צריכה הרי זה נושא שם שמיים לשוא, והרי הוא כנשבע לשוא, ואסור לענות אחריו אמן"

הרמב"ם השווה את המברך ברכה לבטלה לאדם הנשבע לשווא ואם כן נראה שכדרכו בקודש פסק כגאונים ושבכמה לבטלה היא איסור דאורייתא כפשט הגמ' בברכות וכן פסק השו"ע (רטו, ד).

אמנם, האליה רבה על פסק השו"ע כותב שהאיסור הוא מדרבנן ומוסיף שגם לדעת הרמב"ם יש לומר כן, וכן בנשמת אדם (ח"א, כלל ה) הקשה על הרמב"ם (מעין ראיית התוס') ומחמת קושייתו כתב שלכו"ע איסור ברכה לבטלה הוא מדרבנן וז"ל:

"ועוד צ"ע שהרי הרמב"ם כתב בפ"ד מי שנסתפק לו אם בירך המוציא, אינו חוזר ומברך, וכ"כ בפרק ח', ובסוף פרק ב' שם כתב אם נעלם ממנו אם בירך ברכת המזון, חוזר ומברך, ע"ש. והיינו משום שהוא ספק דאורייתא, ומה בכך כיון דגם לשיטתו ברכה לבטלה היא דאורייתא... ולכן נ"ל דלכ"ע אינו עובר אלא כשיזכיר השם בלא שום ברכה, או אפילו בברכה רק שאומר בדרך צחוק והיתול, דבזה מסיר יראתו מפניו. אבל אם מברך להודות לה' שברא פרי העץ אף כשלא יאכל כלום, אין כאן איסור דאורייתא כלל, אלא דרבנן אסרו."

אלא שנעלמה מעיניהם תשובת הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם סימן קל"ח) גבי ברכה על קריאת מגילה ביום ט"ו במקום שהוא ספק מוקף וז"ל:

"וכל מקום שמסופקין בו אם יושביו, אם הוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון או לא, קורין ב"ד ומברכין לפניו ואחריה ש"ד זמן קריאה לכל... וקורין בט"ו ואין מברכין לא לפניו ולא לאחריה לפי שברכה שאינה צריכה אסורא דאורייתא היא."

אם כן מוכח בפירוש בדברי הרמב"ם שאיסור ברכה לבטלה הוא מדאורייתא. אלא שיש לתרץ קושיית הנשמת אדם על הרמב"ם מדוע בספק אם בירך ברכת המזון חוזר ומברך דספק דאורייתא לחומרא, הרי מאידך יש כאן ספק ברכה לבטלה שגם היא בדאורייתא ומאי חזית?

ג. עשה דוחה לא תעשה – גם בספק?

כפי שהזכרנו לעיל, המסופק אם בירך ברכת המזון מחד הוא בספק מצוות עשה ד"ואכלת ושבעת ברכת" ומאידך הוא בספק לא תעשה ד"לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא". והנה נקטינן שמצוות עשה דוחה מצוות לא תעשה (נלמד מכלאיים בציצית - יבמות ד ע"א), ולפי זה יש מקום לברר האם כלל זה נכון גם במקרה של ספק ואם כן יבוא ספק עשה ד"ואכלת ושבעת וברכת" וידחה ספק לא תעשה ד"לא תשא".

והנה בגמ' ביבמות (ק.) תנן:

"מי שלא שהתה אחר בעלה שלשה חדשים ונשאת וילדה, ואין ידוע אם בן תשעה לראשון אם בן שבעה לאחרון, היו לה בנים מן הראשון ובנים מן השני - חולצין ולא מייבמין."

במקרה זה האח שנפטר הוא בוודאי אחיו מן האם ואין מייבמים אשת אח מן האם, אך ספק אם הוא גם אחיו מן האב ושייך כאן דין ייבום. והנה לכאורה יש כאן ספק עשה דייבום כנגד ספק לא תעשה דאשת אח, ומכך שהגמ' פסקה שיחלוץ ולא ייבם מוכח שאין ספק עשה דוחה ספק לא תעשה.

אלא שיש לדחות שכאן איירי בספק לא תעשה שיש בו כרת דאשת אח אסורה בכרת ומצוות עשה לא דוחה כל לא תעשה שיש בו כרת. ואפילו אם נאמר שעשה דוחה אפילו לא תעשה שיש בו כרת, אפשר לפרוך ראייה זו מהגמרא ביבמות (כ ע"ב) שאוסרת על כהן גדול לייבם גזירה ביאה ראשונה אטו ביאה שניה ואע"פ שיש כאן ודאי עשה דייבום כנגד לא תעשה של אלמנה לכה"ג. ואם כן גם כאן אפשר לומר שהסיבה שאין ספק עשה דוחה ספק לא תעשה היא מחמת גזירה ביאה ראשונה אטו ביאה שניה.

ונראה להוכיח מדברי התוס' בראש השנה הנ"ל שכתבו שאיסור ברכה לבטלה הוא מדרבנן והוכיחו דבריהם שאם הוי מדאורייתא איך חייבו אדם שמסופק אם אמר אמת ויציב לחזור ולא חששו לספק ברכה לבטלה. והנה מכך שתוס' הוצרכו לומר מחמת קושייה זו שאיסור ברכה לבטלה הוא דרבנן ולא תירצו שיבוא ספק עשה וידחה ספק לא תעשה, נראה שספק עשה אינו דוחה ספק לא תעשה.

וכן נראה לומר מסברא שרק עשה ודאי דוחה לא תעשה כיון שעכ"פ מקיים מצוות עשה בוודאי, אך בספק עשה אין לומר שידחה דיש לחשוש שמא אין כאן עשה כלל ונמצא שעובר על תעשה בקום עשה ולכאורה שב ואל תעשה עדיף, עכ"פ הדרא קושיין לדוכתא מדוע בספק בירך ברכת המזון חוזר ומברך.

ד. תירוץ רבי עקיבא איגר

רבי עקיבא איגר (שו"ת רע"א סימן כה) בתשובה דן בסוגייה זו וז"ל:

"דבלא"ה צריכים להבין להרמב"ם דמברך ברכה שאינה צריכה עובר מדאורייתא בלא תשא, אמאי בספק בירך בהמ"ז וספק אמר אמת ויצב חוזר ומברך דהוי ספיקא דאורייתא, הא נגד זה הוי ס' דאורייתא דלא תשא, וזהו באמת ראיית תוס' בפרק ד' דר"ה (דף ל"ג ע"א) דמברך ברכה שאינה צריכה הוי רק איסור דרבנן ולהרמב"ם יקשה.

...אע"כ הדבר ברור כיון דספק דאורייתא לחומרא אי מדאורייתא אי מדרבנן כיון דעליו החיוב להזכיר יצ"מ ולברך בהמ"ז, הוי כמחוייב ודאי דמזכירו בנוסח ברכה, ואין עליו שם מברך ברכה שא"צ, ואף אם קמי שמיא גליא דכבר בירך מ"מ אינו עובר בלא תשא, כיון דעושה כן מחמת ספק חיוב וחייבו אותו חז"ל בכך לחזור ולברך אין זה בכלל מברך ברכה שא"צ."

רע"א מתרץ שכיון שספק דאורייתא לחומרא ומחמת כן חייבוהו חז"ל בחיוב גמור לחזור ולברך, כלל לא שייך כאן איסור ברכה לבטלה. ואפילו אם בירך כבר, כיון שכעת מברך מחמת שחייבוהו חז"ל לחזור ולברך וניתנה לחכמים היכולת לקבוע היכן שייך ברכה לבטלה, לא שייך כאן ברכה לבטלה כלל.

ויש לשאול על תירוץ זה דהנה הגמ' בראש השנה (כח:) מביאה מח' תנאים לגבי מקרה שנתערבו דמים שטעונים מתנה אחת שהיא שתיים בדמים שטעונים שתי מתנות שהן ארבע:

"דתנן: הניתנין במתנה אחת שנתערבו בנתנין מתנה אחת - ינתנו מתנה אחת, מתן ארבע במתן ארבע, ינתנו במתן ארבע, מתן ארבע [תוס' שם - היינו שתיים שהן ארבע] במתן אחת, רבי אליעזר אומר: ינתנו במתן ארבע, רבי יהושע אומר: ינתנו במתן אחת. אמר לו רבי אליעזר: הרי הוא עובר על בל תגרע! אמר לו רבי יהושע: הרי הוא עובר על בל תוסיף. אמר לו רבי אליעזר: לא נאמר בל תוסיף - אלא כשהוא בעצמו, אמר לו רבי יהושע: לא נאמר בל תגרע אלא כשהוא בעצמו. ועוד אמר רבי יהושע: כשלא נתת - עברת על בל תגרע, ולא עשית מעשה בידך. כשנתת - עברת על בל תוסיף, ועשית מעשה בידך!"

מדברי ר' יהושע עולה כי עדיף לעבור על 'בל תגרע' בשב ואל תעשה מאשר לעבור על 'בל תוסיף' בקום עשה, ולכאורה לפי זה יש לשאול הכא מדוע תיקנו חכמים שיחזור ויברך? (ומחמת זה בוטל ספק ברכה לבטלה), מדוע לא פטרו את האדם מלברך מחמת ספק ברכה לבטלה דשב ואל תעשה עדיף? וביתר ביאור, ניתן להבין מדוע חכמים תיקנו שאסור לאדם להנות מהעולם הזה בלא ברכה ואם כן לפני כל מאכל שאדם אוכל הוא צריך לברך את הברכה השייכת למאכל זה, אך כאשר יש ספק ברכה לבטלה מדוע חייבוהו לחזור ולברך ולא חששו מלכתחילה לאיסור ברכה לבטלה ופטרוהו מלברך?

ה. ספק דאורייתא לחומרא – דאורייתא או דרבנן?

נחלקו הראשונים האם ספק דאורייתא לחומרא מדאורייתא או מדרבנן. הרשב"א, הריטב"א, הר"ן ועוד רבים כתבו שספק דאורייתא לחומרא מדאורייתא, וכנגדם הרמב"ם (טומאת מת ט, ב), הרי"ף, הראב"ד ומעט ראשונים נוספים כתבו שספק לחומרא מדרבנן וכן נקטינן להלכה.

הגאון מליסא בחוות דעת (בית הספק) מבאר שמחלוקת הראשונים שייכת רק במצוות לא תעשה, אך במצוות עשה מודה הרמב"ם שספק דאורייתא לחומרא מדאורייתא וז"ל:

"ולפענ"ד נראה דהרמב"ם הוציא זה מש"ס ערוכה במסכת סוטה דף כ"ט [ע"א] ובזה יתיישבו כל הקושיות. דאמר התם רב גידל רמי, כתיב [שם ז, יט] והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל, טמא ודאי הוא דלא יאכל הא ספק יאכל, וכתיב [שם] כל טהור יאכל בשר, טהור ודאי הוא דיאכל אבל ספק לא יאכל כו'. ושם ליכא יתורא, אלמא דכל לישנא דקרא משמעוּתא על הודאי ולא על הספק. ומזה מוכח נמי דשאני בין היכא דכתב רחמנא קום ועשה לשב ואל תעשה, כגון בכל הלאוין דכתב רחמנא את זה לא תאכלו, כגון חזיר וחלב, אמרינן חזיר ודאי וחלב ודאי לא תאכל, אבל ספק יאכל, דומיא דדריש הש"ס דהא דכל טמא לא יאכל דספק יאכל. ובמקום דמזהיר קרא בקום ועשה כגון בתולה יקח אשה וכן לקיחת אתרוג ואכילת מצה, אמרינן דמחויב שיהיה בודאי ולא בספק, כמו דדריש טהור ודאי ולא ספק"

מבאר הגאון מליסא שהרמב"ם סובר שהתורה דיברה רק על דברים ודאיים ומחלטים, ולכן כאשר מונחת לפני האדם חתיכה שהיא ספק חלב ספק שומן, מן התורה החתיכה מותרת באכילה כיון שהתורה אסרה רק אכילת חלב ודאי, אלא שרבנן כתבו שספק דאורייתא לחומרא והחתיכה נאסרה באכילה מחמת הספק. לפי סברא זו נראה שגם במצוות עשה התורה ציוותה לקיים את המצוות באופן ודאי, כלומר כשהתורה כתבה "ולקחתם לכם פרי עץ הדור" בחג הסוכות, התורה חייבה ליטול אתרוג ודאי, ואם כן אם מונח לפני האדם ספק אתרוג, האתרוג אינו מוציאו ידי חובה מדאורייתא ולא רק מדרבנן, ונמצא שמודה הרמב"ם לראשונים שספק מצוות עשה לחומרא מדאורייתא.

נראה שאפשר לתרץ ע"פ דבריו את הקושיה שהקשנו ברמב"ם. כאשר אדם מסופק אם בירך ברכת המזון, מחד הוא בספק עשה ד"ואכלת ושבעת וברכת" ומאידך הוא בספק לא תעשה ד"לא תשא". לפי סברת הגאון מליסא ברמב"ם, בספק עשה אזלינן לחומרא מדאורייתא ואילו בספק לא תעשה אזלינן לחומרא רק מדרבנן, ואם כן יבוא דאורייתא וידחה דרבנן וצריך לחזור ולברך ומתורצת שיטת הרמב"ם שפיר.

ו. תירוצים נוספים

ה"נחל איתן" (ברכות ב, יד) על הרמב"ם תירץ באופן אחר וז"ל:

"אמנם נראה דלק"מ דלא דמי ספק מצות בהמ"ז לספק ערל דהתם לא איתחזק שום חיוב למול הספק ערל ... וכה"ג דאין ידוע אם הוא בר חיוב כלל וכדאיתא בשבת (ריש דף קל"ה) ועיי"ש בתוס'. משא"כ ספק דברהמ"ז יש לו לגברא חזקת חיוב שהרי בר חיוב הוא וגם נתחזק בחיובו משאכל וספק אם ברך ונפטר ובכה"ג ודאי דאתי ספק חיוב דיש לו חזקה ודחי לספק איסור דברכה לבטלה שלא היה שום חזקה מעיקרא לאיסור זה"

הנחל איתן תירץ שכיון שוודאי חלה חובה על האדם לברך ברכת המזון, אלא שהתעורר לו ספק שמא בירך כבר, יחזור ויברך כיון שיש לו חזקת חיוב.